

Een intrigerend portret van een psychotherapeute in *Het onverwachte antwoord*, een roman van Patricia De Martelaere

Marc Van Mechelen

Psychotherapeuten komen minder vaak voor in romans, films en tv-series dan politieagenten, artsen en beenhouders. De voorstelling van psychotherapeuten in fictie is interessant en ook wel belangrijk, omdat de meeste lezers (kijkers) het fictieve beeld niet kunnen toetsen aan eigen ervaring (wat ze wel kunnen met politieagenten en beenhouders). Dit artikel onderzoekt het beeld van een psychoanalytisch georiënteerde therapeute in de roman *Het onverwachte antwoord* van Patricia De Martelaere (2004). Op het eerste gezicht is dat beeld negatief: de therapeute toont weinig belangstelling voor haar cliënte, therapie is voor haar routine. Maar ze wendt haar psychologische inzichten wel aan om de relatie met haar echtgenoot intens en avontuurlijk te houden. Dit artikel portretteert deze therapeute en legt verbanden tussen enkele thema's die aan bod komen in de roman en in de essays van De Martelaere: narcistische liefde, seksualiteit, taal, verbeelding en psychoanalyse.

Patricia de Martelaere

Patricia De Martelaere was een Vlaamse filosofe die romans, gedichten en essays schreef. De essays verschenen vanaf 1985 onder andere in het *Nieuw Wereldtijdschrift* en toenmalig hoofdredacteur Herman De Coninck typeerde haar als volgt: “Ze is de enige filosofe in dit taalgebied die van filosofie niet alleen iets onacademisch, iets begrijpelijks, maar ook iets aangrijpends kan maken. Denken is een ramp. De essays van De Martelaere zijn wanhopige rampenplannen.”

Patricia De Martelaere werd geboren in Zottegem op 16 april 1957. Ze studeerde muziek en filosofie en promoveerde met een proefschrift over het scepticisme van David Hume. Ze doceerde filosofie aan de katholieke universiteiten van Leuven en Brussel. Ze stierf in 2009, op 51-jarige leeftijd.

Patricia De Martelaere maakte strikt onderscheid tussen fictie en non-fictie. Ze stelde hoge eisen aan haar essays; die moesten helder en logisch zijn, elke uitspraak kon ze verantwoorden. Haar romans daarentegen mochten duister en zelfs verwarrend zijn. Ze gaf lezingen en interviews over haar essays, maar wenste geen toelichting te geven bij haar romans. Het onderscheid tussen wetenschap en fictie was voor De Martelaere een afgeleide van het onderscheid tussen rationaliteit aan de ene kant en emoties en lichamelijke aan de andere

kant. De laatste jaren van haar leven vond ze een evenwicht in het taoïsme, waarover ze in 2006 *Taoïsme, de weg om niet te volgen* schreef. *Het onverwachte antwoord* kreeg in 2005 de Gouden Uil-publieksprijs.

De roman *Het onverwachte antwoord*

Het boek gaat over vijf vrouwen die cirkelen rond dezelfde man, de schrijver en hoogleraar literatuur Godfried H. In het eerste hoofdstuk maakt de lezer kennis met Esther. Zij is kunstenares en tekent een portret van Godfried. Enkele maanden nadat het portret af is, ontmoet ze hem toevallig op een feestje en stapt ze in zijn auto om seks te hebben. De tweede vrouw is Clara, genetica, gehuwd en moeder van een dochter en een zoon. Ze ontmoet Godfried in restaurants en hotels. In het derde hoofdstuk maken we kennis met Anna, de vrouw van Godfried. Zij is psychoanalytica en de lezer volgt één sessie met Sybille op de sofa. Sybille beweert dat ze een relatie heeft met Godfried en plaagt Anna daarmee. In het volgende hoofdstuk ontmoet Godfried Marina, een oud-studente. Van dan af lopen de ontmoetingen en gesprekken van de vrouwen met Godfried door elkaar. Soms is het duidelijk over wie het gaat, soms niet. Dat geldt ook voor het lange hoofdstuk met de titel 'De liefdesbrief'. Esther schrijft de eerste pagina's van de brief, dan volgt een stuk van Clara, maar daarna wordt het onduidelijk welke verliefde vrouw schrijft. De verliefdheid wordt hoe langer hoe obsessieeler en extremer. Een brievenschrijfster eist bijvoorbeeld de hand van Godfried op, omdat die hand haar gestreeld heeft. Een andere schrijfster (of dezelfde) is ervan overtuigd dat ze met Godfried "de meest volkomen eenwording" beleeft, dat nog nooit een man en een vrouw zo intens verliefd en zo gelukkig zijn geweest. Na de lange liefdesbrief volgt nog een kort hoofdstuk, getiteld 'Het onverwachte antwoord'. Godfried is in een kamer samen met S., een meisje of jonge vrouw, misschien zijn dochter Sofie. Er zitten dode vogels en een schorpioen onder het bed. Godfried leest een verhaal voor over een zandman die de oogballen van stoute kinderen verzamelt en te eten geeft aan zijn eigen kinderen. Er is geen eenduidige manier om die tekst te lezen. *Het onverwachte antwoord* (en het laatste woord van het boek) is "ja", maar het is dan al lang niet duidelijk meer wat de vraag was, of er wel een vraag was.

Het beeld van Anna, psychoanalytica

Anna laat haar patiënten plaatsnemen op de sofa. Zijzelf zit met haar notitieboekje aan het hoofdeinde, buiten het gezichtsveld van de patiënt. Ze heeft de ervaring dat alle patiënten vroeg of laat in de foetushouding terecht komen. Ze heeft ook de ervaring dat alle vrouwelijke patiënten vroeg of laat over haar man beginnen. Daar geeft ze niet meer om. Ze vindt de verhalen van haar vrouwelijke patiënten over Godfried eentonig en voorspelbaar. (Misschien heeft ze wel gedacht: dat kan beter.) Ze rookt tijdens de therapie en telkens als ze een sigaret opsteekt, denkt ze aan de mondanker van Freud. Ze vermoedt dat de psychoanalyticus tijdens de therapie moet zwijgen omdat Freud zelf niet goed meer kon spreken met zijn metalen kaakprothese.

Anna ontvangt haar patiënten thuis. Ze wordt wel eens afgeleid door wat er elders in huis gebeurt, de piano-oefeningen van haar zoon bijvoorbeeld. Maar dat stoort haar duidelijk niet.

Ze is niet bijster geboeid door wat Sybille vertelt, ze onderdrukt meermaals een geeuw. Als Anna een uitspraak van Sybille niet meteen begrijpt, zwijgt ze. “Het is nooit goed een patiënt te snel te onderbreken of verheldering te vragen, soms is het gewoon niet begrijpelijk wat in een hoofd opkomt.” Sybille vertelt hoe haar vader op het tuinpad een klein zwart slangetje doodmaakte met zijn schop en dat ze haar vader haatte. De reactie van de therapeute: “Anna kijkt mistroostig naar het pakje sigaretten naast haar op het tafeltje en denkt aan het gebaar waarmee ze een sigaret uit het pakje zou nemen en die naar haar mond zou brengen, om vervolgens de aansteker te nemen en de sigaret aan te steken, maar ze doet het niet.” Misschien is die zeer matige interesse op een bepaalde manier toch verantwoord, want even later vertelt Sybille: “Dat was gelogen. Dat met het slangetje is nooit gebeurd, maar geef toe dat het mooi zou zijn geweest, met fallussymbool en castratieangst en zo.” Op andere momenten knikt Anna gelaten, of krabt ze aan haar jeukende handen. Sybille is geen gemotiveerde patiënte, ze is ervan overtuigd dat er statistisch gezien meer mirakelen gebeuren in Lourdes dan genezingen bij de psychoanalytici. Als Sybille vertelt met welke giftige planten ze zelfmoord wil plegen, knikt en zwijgt Anna. Knikken mag, want ze zit aan het hoofdeinde van de sofa en de patiënt kan het toch niet zien. Anna weet dat Freud tot de overtuiging kwam dat alles wat leeft een diep verlangen heeft om dood te gaan, en dat je in dat geval beter meteen aan euthanasie zou denken dan aan therapie.

Anna weet dat ze te veel rookt en wenst dat ze er vanzelf in zou slagen te stoppen, door het op een keer gewoon te vergeten. Ze heeft een voorliefde voor even getallen. Ze rookt telkens twee sigaretten na elkaar, ze eet twee olijven of twee koekjes; als ze er niet meteen twee kan nemen, neemt ze er liever geen. Anna en Godfried hadden twee kinderen, maar toen kwam er een derde en vond Anna dat het er dan maar vier moesten worden. Godfried heeft slechts één teelbal, er staat niet in de tekst hoe erg Anna dat vindt.

De psychoanalytica als schrijfster

Tot zover het weinig flatterende, weinig boeiende portret van de psychoanalytica in het derde hoofdstuk. Een therapeute die blijkbaar meer aan Sigmund Freud en aan haar volgende sigaret denkt dan aan haar patiënte. Maar er is misschien nog meer te zeggen over de psychoanalytica.

In ‘De liefdesbrief’, op pagina 202, gaat het over een congres van psychoanalytici. Anna praat met een collega over wederkerigheid in erotische relaties. De collega meent dat wederkerigheid onmogelijk is, maar Anna ervaart haar relatie met Godfried als perfect wederkerig. Ze suggereert dat twee perfecte narcisten zo’n relatie kunnen hebben. “De situatie waarin het narcisme ophoudt berekenend te zijn, waarin je dus niet iemand streelt om zelf gestreeld te worden, maar haast letterlijk in het strelen van iemand jezelf streelt. (...) Een toestand waarin het er niet meer toe doet of het narcisme of liefde is, het is hetzelfde geworden.” De collega die eerder al met Freud, Nietzsche en Sartre kwam aandraven, stelt nu dat Lacan dat *jouissance* noemt en het hoogst onwaarschijnlijk acht. Anna bedenkt dat ze later wel meer theorieën wil lezen, maar vooral nog meer met Godfried wil vrijen.

De liefdesbetuigingen in de brief zijn soms expliciet narcistisch: “Eigenlijk streel ik je niet echt, het is alleen maar voelen wat ik doe, aldoor voelen, het gaat mij niet om jou, om wat jij daarbij voelt, je zou bijvoorbeeld mogen slapen intussen, het gaat mij om mijn vingertoppen, om wat ik van je huid onthoud.” Ook de brief zelf is narcistisch: “Deze brief is niet aan jou gericht – je moet hem mij teruggeven.” In de liefdesbrief spreken de verschillende vrouwen door elkaar, raken ze vermengd met elkaar. Hoe kunnen we die vermengingen interpreteren? Op pagina 194 bekent de briefschrijfster: “Mijn tweede naam is inderdaad Maria Magdalena, en ik zal nog meer lichamen bijmaken om jou de minnaar ervan te laten zijn.” Dit is een sleutelzin, die de volgende interpretatie toelaat: Anna schrijft de hele liefdesbrief. Anna creëert de andere vrouwen. Zo maakt ze de relatie met haar man gevarieerder, intenser, passioneel. Ze schrijft dat ze van hem houdt, naar hem verlangt, over hem fantaseert. Anna kent en accepteert de promiscuïteit van haar man en maakt er plaats voor binnen hun relatie. In dat geval bestaan de andere vrouwen en veel van de verhaalde gebeurtenissen enkel in de tekst. Ook daarvoor zijn er aanwijzingen in de liefdesbrief: “Als ik beschrijf, geliefde, hoe ik je wimpers tussen mijn lippen houd, waarin verschilt dat dan van de manier waarop ik, zeer werkelijk, je wimpers tussen mijn lippen houd? Het ene is niet volmaakter dan het andere (...), terwijl ik het doe, is er geen enkel tekort, geen enkele behoefte om wat dan ook te zeggen, er is een volledigheid die onbeschrijflijk is. En toch moet ik je nadien nog kunnen schrijven (...) als een mededeling, een verklaring, een bekentenis, (...) als woorden op papier, onuitwisbaar. (...) Dit zal tenminste overblijven, het enige wat er voor mij toe doet (zijn) de woorden die ik door jou schrijf.”

Is het belangrijk dat er nu één, vijf of zes vrouwen zijn? Binnen de verhaalwerkelijkheid maakt het verschil: Godfried houdt er minnaressen op na of niet, vier vrouwen bestaan of niet. Maar doet het er echt toe? De Martelaere schreef aan haar uitgever over de brief: “Wie aandachtig leest zou moeten het gevoel krijgen dat het alle vrouwen tegelijk zijn, in één persoon dus.” En in het boek maakt de psychoanalytica de bedenking: “Want het doet er niet toe, als je Freud moet geloven, wat waar is en wat gelogen is, wat werkelijk was of ingebeeld, het feit dat het zó, en niet anders, wordt verzonnen is belangrijker dan alle echte feiten bij elkaar.”

Patricia De Martelaere over narcistische liefde

Het is boeiend om verbanden te zoeken tussen de literaire en wetenschappelijke teksten van dezelfde auteur. De liefdesbrief in de roman is uitgesproken narcistisch. In *Een verlangen naar ontroostbaarheid* (1993) analyseert De Martelaere teksten van Freud over het narcisme. Ze is het duidelijk eens met Freud: elke liefdesrelatie is minstens voor een deel narcistisch. Het primaire narcisme dient de overleving. De libidobezetting van het ik zal pas later en slechts gedeeltelijk worden afgestaan aan uitwendige objecten. De Martelaere beschrijft het conflict tussen ik-libido en object-libido in economische terminologie: verliefdheid impliceert zichzelf verliezen aan de ander, afhankelijk worden van de ander. Dat is maar interessant als we van die ander minstens evenveel terugkrijgen. “Méér terugkrijgen zou natuurlijk nog leuker zijn (zoals bij de bank, bij een geslaagde investering) en nóg leuker het krijgen zonder zelf te moeten geven (zoals bij het winnen van de loterij).” Wie al te vaak pech heeft, of keer op keer de verkeerde partner kiest, zal uiteindelijk naar het narcisme terugkeren: de investerin-

gen in de ander terughalen, “overschakelen op het aloude systeem van oppotten, het sparen in de sok naast het eigen bed, risicoloos zij het onproductief en op lange termijn onvermijdelijk verlieslatend, maar dan langzaam, ongemerkt en zonder de bruuske pijn van het openbaar faillissement.” In *Het onverwachte antwoord* reflecteert Anna over de mogelijkheid van wederkerigheid in een (onvermijdelijk narcistisch gekleurde) liefdesrelatie en ze komt tot de conclusie dat het kan als het narcisme naar de perfectie neigt. En als de relatie genoeg verbeelding herbergt.

Voor Patricia De Martelaere is er niets vreemds aan de hand als verbeelding de liefde voedt. In *Een verlangen naar ontroostbaarheid* (1993) schrijft ze dat kunst, religie en liefde imaginair zijn. Niet dat ze niet zouden bestaan, maar het object (de geliefde, God, het kunstwerk) wordt geconstrueerd door de verbeelding. Het materiële voorwerp, een vormgegeven klomp klei bijvoorbeeld, is geen kunstwerk. Het wordt een kunstwerk wanneer de kunstminnaar het bekijkt met de ogen van de verbeelding. “Ook in de geliefde is, uiteindelijk, en jammer genoeg, niets te zien”, schrijft De Martelaere en ze verwijt romantici een tekort aan romantiek wanneer ze hun liefde proberen te gronden in de kwaliteiten van de geliefde (haar schoonheid, goedheid, wijsheid, enzovoort). Liefde ontspringt bij diegene die bemint en berust op zijn generositeit, waardetoekenning en verbeelding. In *Het onverwachte antwoord* voedt Anna haar liefde (en die van haar man) met uitgebreide en gevarieerde vertellingen over liefde en erotiek, althans in de lectuur die hier voorgesteld wordt.

Patricia De Martelaere over rationaliteit, taal, emoties en psychotherapie

In het derde hoofdstuk van *Een verlangen naar ontroostbaarheid* (1993) met als titel ‘De wereld als een woord’ stelt De Martelaere de vraag of we de uitwendige wereld en onze innerlijke wereld (beelden, gedachten, dromen) kunnen kennen buiten de taal. Ze reflecteert over dromen als een preverbale vorm van weten, maar problematiseert ons vermogen om dromen te interpreteren, om te zetten in talig begrip. Bij Freud zijn de techniek van de vrije associatie en het duiden van dromen en ziektesymptomen pogingen om confuse, onbewuste beelden om te zetten in verstaanbare taal, ondanks de censuur die het rationele systeem uitoefent op het onbewuste. De Martelaere is ervan overtuigd dat de symptomen en het neurotische gedrag kunnen verdwijnen als therapeut en patiënt erin slagen een formulering voor de onbewuste verlangens te vinden. Maar ze betoogt dat we niets kunnen zeggen over het ‘te vertalen materiaal’, toen het nog onbewust was.

De Martelaere was gefascineerd door de grenzen van de taal en de menselijke kenvermogens. In haar essays hanteert ze regelmatig de inzichten van Ludwig Wittgenstein: er bestaat een heel domein ervaringen waarover we niets met zekerheid kunnen zeggen en we dus beter zwijgen. Er is in elk geval een groot verschil tussen een ervaring en de verwoording ervan. De briefschrijfster in *Het onverwachte antwoord* wil allebei: de wimpers in haar mond nemen en beschrijven hoe ze dat doet. Maar De Martelaere meent dat de taal vaak onmachtig is. In *Verzassingen* (1997) beschrijft ze de angst die sommige mensen hebben voor pretparkinstallaties. Wie bang is, kan tegen zichzelf zeggen dat het maar twee minuten duurt, dat het minder hoog is dan het lijkt, dat andere mensen het ook doen, enzovoort. Maar die rationele overwe-

gingen zijn niet in staat het lichaam te beïnvloeden en de angst te veranderen, het bekende ‘je sais bien, mais quand-même’. Wie toch in het toestel stapt en de rit maakt, is nadien trots op zichzelf, omdat hij ‘zichzelf overwonnen heeft’. Maar De Martelaere meent dat er niets overwonnen is, er is alleen iets onderdrukt. Een echte overwinning zou het pas zijn wanneer er niets meer was om overwonnen te worden: geen angst, geen verzet, geen knikkende knieën, geen hart in de keel. Echte verandering betreft de dieperliggende neigingen en patronen. De Martelaere past dat inzicht ook toe op stoppen met roken. In de meeste gevallen doet de ex-roker twee dingen: hij voelt de neiging om te roken en gaat vervolgens tegen de neiging in. Hoeveel simpeler en effectiever zou het niet zijn om de neiging niet meer te hebben? Zoals het romanpersonage Anna wenst: de goesting in een sigaret vergeten. Maar hoe verandert men neigingen? Hier verwijst De Martelaere naar de Chinese filosofie en praktijken. Het volgen van Tao, de weg van de natuur en het vermogen om los te laten leiden ‘vanzelf’ tot diepgaande veranderingsprocessen. De Martelaere gelooft meer in deze veranderingsprocessen en in de oosterse technieken om ‘de gymnastiek van het vanzelf’ praktisch vorm te geven (meditatie, tai chi, yoga) dan in psychotherapie.

Min, plus, min

Deze tekst begon met het negatieve beeld van een psychotherapeute die op automatische piloot de uren met haar patiënte doorbrengt. Dan bleek die therapeute haar psychologische inzichten wel knap aan te wenden buiten de context van de therapie. Een weinig eerbiedige samenvatting van dit boek zou kunnen zijn: een goed opgeleide therapeut(e) is prima als vriend(in) of partner, maar niet als hulpverlener. De essays van Patricia De Martelaere wijzen op een beperkt vertrouwen in gesprekstherapie, vanwege de beperkingen van de taal. Maar hoe definitief is die inschatting? Ze schreef ook: “Wat de schrijver zou willen, is zwijgen, maar dan in woorden.”

Literatuur

De Martelaere, P. (1993). *Een verlangen naar ontroostbaarheid*. Amsterdam: Meulenhoff.

De Martelaere, P. (1997). *Verrassingen*. Amsterdam: Meulenhoff.

De Martelaere, P. (2004). *Het onverwachte antwoord*. Amsterdam: Meulenhoff.

De Martelaere, P. (2006). *Taoïsme. De weg om niet te volgen*. Amsterdam: Ambo.

Personalia

Marc Van Mechelen studeerde pedagogiek en criminologie en volgde de opleiding client-centered therapie. Hij werkte in het onderwijs, het jeugdwerk en de culturele sector.

E-mail: vanmechelenmarc@telenet.be.